

РОЗВИТОК ШКІЛЬНИЦТВА НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ В КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІХ ПРАКТИКАХ НАРОДІВ ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я

Марина Красюкова

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Анотація:

У статті на підставі вивчення наукової літератури з порушеної проблеми розкрито історичні аспекти, що вплинули на розвиток шкільництва на початку ХХ століття на території Північного Приазов'я. Розглянуто типи навчальних закладів, а також систему викладання й предмети, які вивчалися учнівською молоддю в зазначений період. Проаналізовано соціально-економічний вплив на становлення або зменшення кількості різноманітних типів навчальних закладів. З'ясовано участь просвітительських товариств у відкритті нових навчальних закладів і фінансуванні освіти в регіоні. На основі опублікованих джерел і наукової літератури висвітлено процес культурно-освітнього розвитку народів Північного Приазов'я протягом важливого періоду їх етногенезу.

Ключові слова:

шкільництво; культурно-освітні практики; народи Північного Приазов'я; навчальні заклади; освіта; культурний розвиток.

Аннотация:

Красюкова Марина. Развитие школьного образования в начале ХХ века в культурно-образовательных практиках народов Северного Приазовья.

В статье на основании изучения научной литературы по теме раскрыты исторические аспекты, повлиявшие на развитие школьного дела в начале ХХ века на территории Северного Приазовья. Рассмотрены типы учебных заведений, а также система преподавания и предметы, которые изучала учащаяся молодежь в указанный период. Проанализировано социально-экономическое влияние на становление или уменьшение числа различных типов учебных заведений. Выяснено участие просветительских обществ в открытии новых учебных заведений и финансировании образования в регионе. На основе опубликованных источников и научной литературы в статье отражен процесс культурно-образовательного развития народов Северного Приазовья в течение важного периода их этногенеза.

Ключевые слова:

школа; культурно-образовательные практики; народы Северного Приазовья; образовательные учреждения; образование; культурное развитие.

Resume:

Krasiukova Maryna. The development of schooling in the early 20th century in the cultural and educational practices of the peoples of the North Azov region.

The article analyzes the scientific research on the coverage of historical aspects that influenced the development of education in the early twentieth century in the North Azov region. Types of institutions, the teaching system and subjects which pupils were taught in the given period are discovered in the article. The social and economic impact on the formation or reducing of various types of student institutions is analyzed. It is considered in the article that enlightenment societies took an active part in the establishment of new educational institutions and educational system financing in the region. Based on published sources and scientific literature the article highlights the process of cultural and educational development of the peoples of the North Azov region during an important period of their ethnogenesis.

Key words:

schooling; cultural and educational practices; the peoples of the Northern Azov region; educational institutions; education; cultural development.

Постановка проблеми. У досить складних політичних і соціальних умовах, що супроводжують розбудову української державності, відродження різноманітних етнічних спільнот нашої країни, відновлення історичної пам'яті й національно-культурних та освітніх традицій є дуже важливим. Отже, перед наукою постало вагоме завдання – розглянути цю проблему з позиції комплексного наукового підходу. Особливий інтерес становить вивчення досвіду просвітницької та педагогічної діяльності, набутого етнічними меншинами в справі розбудови національної культури й освіти протягом попереднього історичного періоду існування їх на території України. Розв'язати порушену проблему допоможе науковий пошук, що дасть змогу поглибити знання про характер і зміст національно-культурних процесів, які відбувалися на початку ХХ століття в умовах швидкого зростання соціально-економічного й культурного розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про те, що значна кількість наукових джерел і літератури висвітлює особливості розвитку окремих етнічних меншин, проте

комплексних досліджень впливу етнічних груп на розвиток освіти й культури, зокрема на території Північного Приазов'я, на сьогодні немає. У контексті порушеної нами проблеми слід звернути увагу на праці Н. Бацак, присвячені вивченню грецької спільноти Надазов'я, у яких автор використовує архівні матеріали; на роботи М. Араджіоні, що висвітлює етнічну історію й культуру греків Криму та Приазов'я; на праці М. Курінної, у яких розглянуто традиційну культуру й побут чехів Північного Приазов'я; на дослідження С. Пачева, який звертається до культурної спадщини болгар Приазов'я та на роботи Я. Конєвої, у яких висвітлено історичну долю й народну творчість болгарської діаспори в Україні.

Формулювання цілей статті. Метою статті є відтворення повноцінної картини розвитку шкільництва на території Північного Приазов'я на початку ХХ століття. Для реалізації цієї мети необхідно виконати такі завдання: схарактеризувати вплив багатонаціональної забарвленості краю на розвиток освіти учнівської молоді на досліджуваній території;

з'ясувати типи навчальних закладів, систему викладання та предмети, які вивчали учні в зазначений період; проаналізувати умови, що сприяли як розвитку тих навчальних закладів, що функціонували в регіоні, так і заснуванню нових.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для реалізації визначених вище мети та завдань дослідження доцільно використати такі методи: хронологічний – для аналізу розвитку й зростання рівня національної освіти в історичному аспекті; конкретно-пошуковий – для пошуку й аналізу друкованих матеріалів та електронних ресурсів, педагогічної та історичної літератури, матеріалів сучасних досліджень; ретроспективно-історичний – для аналізу культурно-освітніх практик народів Північного Приазов'я; інтерпретація та узагальнення опрацьованих матеріалів для формулювання висновків.

На території Північного Приазов'я співіснувало декілька національних меншин: українці, росіяни, греки, німці, поляки, болгары, чехи, євреї та інші. На становлення соціальної, культурної, економічної, політичної, релігійно-духовної картини їхнього життя вплинуло багато чинників, що є наслідком розселення цих народів. Кожній групі належало певне місце в культурному й господарському житті України.

Кінець XIX ст. став показовим у соціально-економічному й культурному розвитку. Швидко зростали економічні відносини. Маріуполь і Юзівка стали великими індустріальними центрами регіону [3, с. 131].

Національні меншини Північного Приазов'я добре усвідомлювали велике значення шкільництва. Для того, щоб задовольнити все більшу потребу в освіті, окремі громади не шкодували матеріальних видатків, ухвалюючи заснування нових навчальних закладів. На початку XX ст. уже працювало багато початкових училищ різного типу. Здебільшого це були народні (земські) училища Міністерства народної освіти й церковнопарафіяльні училища.

Наголосимо, що болгары багато уваги приділяли освіті дітей, особливо хлопчиків. У документах Бердянської земської управи за вересень-жовтень 1872 р. згадуються школи болгарських сіл Цареводарівської волості: с. Строганівка (200 осіб місцевого населення, з яких 45 учнів-хлопчиків; дівчат-школярів немає), с. Цареводарівка (487, 60, –), с. Аннівка (255, 25, –), с. Петрівка (293, 26, 6), с. Степанівка (269, 24, –); Преславської волості: с. Преслав (565, 69, 11), с. Інзовка (476, 58, –), с. Трояни (334, 15), с. Манойлівка (297, 18, 1), с. Романівка (390, 47, 3), с. В'ячеславівка (345, 38, –), с. Андріївка (446, 30, –), с. Гюнівка (286, 14), с. Софіївка (273,

39, 7), с. Зелена (392, 35, –), с. Банівка (302, 35, –); усього 16 шкіл на 30 сіл [15].

Тривалий час переважна більшість з них проживала в межах своїх сіл, тобто компактно, але урбанізація помітно вплинула на розселення приазовських болгар, зокрема за попереднім переписом 1989 р. 47,9% з них були міськими жителями [10, с. 126–128.]. До цього слід додати й тих болгар, які мешкали в неболгарських селах. Отже, приблизно половина приазовських болгар постійно проживала в іноетнічному оточенні, відчуваючи на собі дію природних асиміляційних процесів.

Не відставали від болгар у розвитку освіти й чехи. Засноване в 1869 р. селище Чехоград уже в 1872 р. мало власну школу, де діти переселенців вивчали математику, Закон Божий, училися писати російською й чеською. Навчалися, головне, за молитовними книгами, привезеними з Богемії. Учителями були спочатку самі мешканці, і лише в 1894 р., коли земство офіційно зареєструвало школу с. Чехоград, до поселення прибули вчителі з необхідною підготовкою. У 1910 р. у чеському приазовському поселенні була побудована нова школа, за зведення якої чеська громада заплатила 15 000 карбованців. У 1910–1911 рр., завдяки зусиллям земства, школа отримала статус двокласної з трирічним навчанням, а в 1914 р. стала чотирикласною з п'ятирічним навчанням. За клопотанням жителів с. Чехоград з Австро-Угорщини надходили для навчання словники, підручники, книги чеською мовою. До селища надсилалися газети «Rusky sech» та «Chechoslovan», які друкувалися в Києві чеською мовою. Ще в 1898 р. на кошти земства при чеській приазовській сільській управі, у будинку школи, було відкрито бібліотеку. До 1915 р. кількість назв за її каталогом нараховувала 1610 одиниць у 1796 томах [11, с. 9–10].

Освітня діяльність багатонаціональних громад була дуже високою, про що свідчив великий відсоток дітей, що ходили до початкової школи. Це, своєю чергою, сприяло розширенню штату вчителів уже наявних навчальних закладів, а також відкриттю нових початкових училищ.

На початку XX ст. різко збільшилася кількість навчальних закладів цього типу. Це було пов'язано з ухваленням урядових законів про впровадження загального навчання та шкільної розбудови в 1908–1909 рр., а у 1910 р. – «Плану впровадження загальної освіти» [4].

Крім власних народних початкових училищ, національні громади Північного Приазов'я направляли своїх дітей на навчання в місто. Школярі з міщан і селян повіту здобували освіту

в Катерининському, Ігнатіївському, Карасівському, Пушкінському, Першому та Другому Гоголівських та інших земських училищах [3, с. 135].

Ставлення до приазовських греків у радянський період вітчизняної історії істотно відрізнялося й залежало від конкретного її відрізка. Так, у перші пореволюційні роки політика «коренізації», що передбачала розвиток національних культур і самосвідомості численних національних меншин країни, сприяла поліпшенню становища приазовських греків. По-перше, були створені три грецькі національні райони – Сартанський, Мангуський і Великоянісольський, які отримали адміністративно-територіальну автономію. По-друге, розпочалася робота над створенням грекомовних шкіл, театрів, над випуском періодичних видань грецькою мовою. У Маріуполі був створений грецький театр, а в сільських школах викладання здійснювалося грецькою мовою. Однак у питанні шкільної освіти й була зроблена трагічна помилка, що негативно позначилася на проблемі збереження національної культури приазовських греків. Викладання в школах велося новогрецькою мовою, тоді як у родинах діти з грецьких сімей Приазов'я говорили румейською або урумською мовами. І якщо румейська мова була споріднена з новогрецькою, то діти, у сім'ях яких розмовляли урумською мовою, просто були не в змозі розуміти викладання новогрецькою – їм було необхідно вчити її з нуля. Тому багато батьків вважали за краще віддавати дітей до російськомовних шкіл [2].

Продовжувало функціонувати й колишнє грецьке парафіяльне, згодом – міське трикласне, а з 1 липня 1903 р. чотирикласне училище. Крім обов'язкових дисциплін, які відповідали нормам міністерської програми, додатково викладалися креслення, малювання й французька мова. Навчання було платним.

На початку 1913/1914 навчального року училище було перетворено, відповідно до «Положення про вищі початкові училища» від 25 червня 1912 р. на Маріупольське вище початкове училище. Навчання тривало чотири роки й з'явилися нові предмети – фізика, алгебра та геометрія. Отже, програма училища була наближена до навчального плану гімназії [13, с. 104].

Друге Маріупольське вище початкове училище було відкрито в 1912 р. у складі трьох класів. У сільській місцевості грецька громада с. Мангуш відкрила в 1913 р. початковий навчальний заклад підвищеного типу [14, с. 371].

Суттєві зміни у сфері зайнятості потребували постійного підвищення професійної компетентності та підготовки працівників.

Підвищувалася й фахова кваліфікація викладачів початкових училищ, поліпшувалася якість знань учнів з обов'язкових предметів. У 1906 р. було впроваджено нові дисципліни – природознавство, географію та правознавство, які не були передбачені програмою Міністерства народної освіти. У міських училищах почала додатково викладатися й іноземна мова. Ці заходи наближували програми початкових шкіл різного типу до гімназійних, інтегруючи тим самим початкову й середню освіту в одну систему [3, с. 137].

Іншою провідною тенденцією на початку ХХ ст., була професіоналізація початкової освіти. Наприкінці ХІХ ст. при навчальних закладах поступово почали створюватись ремісничі класи й відділення, що надавали початкову професійну підготовку з різноманітних спеціальностей юнакам (деревобробна, токарно-слюсарна, різні сільськогосподарські) і дівчатам (кравецька та швацька). Для таких навчальних закладів надавались окремі приміщення, з улаштованими в них майстернями. До ремісничих відділень зараховувалися тільки ті учні, які закінчили загальноосвітні класи тих самих училищ. Навчання було безкоштовним, а в міському жіночому училищі платня була досить помірною. Курс фахової підготовки становив три роки [8, с. 156].

Ремісничі класи й відділення були запорукою оволодіння населенням елементарними технічними знаннями й навичками, які були дуже корисними як під час організації кустарних підприємств, так і на виробництві в умовах бурхливого розвитку ринку [16, с. 402].

Після одержання атестату про освіту випускники ремісничих відділень мали можливість займатися самостійною професійною діяльністю.

У зв'язку з швидким розвитком промисловості, професійні середні й початкові навчальні заклади набувають великої популярності в різних регіонах імперії. Станом на 1 січня 1910 р. в Росії налічувалося 3036 різноманітних професійно-навчальних закладів, серед як були й технічні; з них 355 середніх і 2661 нижче. У закладах навчалося 213 880 учнів [13, с. 122].

Стрімкий розвиток професійної освіти в середовищі багатонаціональних меншин наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. зумовив необхідність у технічних та інженерних спеціалістах, а також у кваліфікованих педагогічних кадрах. Спеціалістів з фаховою освітою бракувало, тому в земських училищах селищ викладали вихованці чоловічих і жіночих гімназій, духовних семінарій, вищих жіночих курсів [5; 12, с. 35].

Короткострокові курси вчителів не могли забезпечити підготовку необхідної кількості кваліфікованих кадрів для всіх навчальних закладів. Певна частина земських коштів постійно виділялася на оплату навчання випускників початкових шкіл Маріупольщини в Новомосковській учительській семінарії. Але ситуація залишалася невтішною, оскільки лише один Маріупольський повіт, де кожного навчального року відкривалося до десятка початкових училищ, щорічно потребував близько 60 нових учителів [6].

Станом на 1914 р. в імперії функціонувало лише 6 учительських семінарій і шкіл й усі вони були відкриті органами земства [13, с. 72].

Ще більше погіршилася ситуація з нестачею кадрів у початкових школах у роки Першої світової війни, коли значна частина вчителів була мобілізована до регулярної армії. Таким чином, до навчальних закладів почали залучати низькокваліфіковані кадри [7, с. 67].

Це спричинило гостру необхідність у відкритті власного педагогічного навчального закладу. На ухвалення такого рішення першими зреагували грецькі громади Маріупольщини, направивши в 1911 р. в Міністерство народної освіти прохання про заснування учительської семінарії [6].

Розглянувши це питання, Міністерство вирішило надати перевагу Маріуполю – адміністративному, культурному й освітньому центру повіту як найбільш придатному місцю, де згодом можна було б розташувати педагогічний заклад. Маріупольську вчительську семінарію з початковим училищем при ній було відкрито в 1915/1916 навчальному році [17, с. 512].

Молодь, яка закінчила семінарію, відіграла важливу роль у підвищенні загальнокультурного рівня своїх земляків. Ці нові кадри ставали організаторами сільських бібліотек, публічних читань і самодіяльних драматичних колективів, а також проводили науково-популярні та культурно-просвітницькі лекції.

Окрім учительської семінарії, фах учителя початкової школи можна було здобути й у середніх навчальних закладах Маріуполя. Це були дві державні гімназії, декілька приватних гімназій, а також новозасноване жіноче єпархіальне, яке підпорядковувалось церкві, і реальне училища.

У середніх навчальних закладах (як державних, так і приватних) викладали випускники столичних університетів, політехнічних інститутів, Київської духовної академії, Петербурзьких вищих жіночих курсів. Одні й ті самі особи водночас могли викладати в декількох навчальних закладах міста – у гімназіях, реальному училищі, механіко-технічному, духовному та єпархіальному

училищах. В усіх гімназіях і прогімназіях вивчали російську, французьку та німецьку мови, математику, історію, географію, природознавство, космографію, фізику, креслення, а в жіночих навчальних закладах ще й ручну працю [14, с. 74, 236–237, 471].

Грецькі громади Північного Приазов'я докладали чимало зусиль, щоб забезпечити високий культурно-освітній рівень молоді. Вони не шкодували ні сил, ні коштів на розвиток шкільної мережі, прагнули створити загальнодоступну школу середньої ланки в системі освітніх закладів. Греки зверталися до земства й уряду з проханням відкрити гімназії, середні навчальні заклади єдиного типу, закінчення яких давало б право вступу до університетів. Отже, у переважній більшості грецьких сільських громад на початок другого десятиліття ХХ ст. молодь мала загальну початкову освіту й відвідувала середні школи державно-офіційного типу.

Натомість навчальні заклади духовного підпорядкування не мали стабільного зростання, як це відбувалося в ХІХ ст. Нові соціально-економічні умови призвели до помітного скорочення кількості закладів цього типу, а брак певного джерела фінансування й зовсім зменшив їх число. Не будучи зацікавленими в освітній справі церкви, яка в їх духовному житті виступала винятково з русифікаторською політикою, сільські громади Північного Приазов'я визнавали за краще відкривати замість церковних шкіл більше народних земських училищ. Але ці тенденції не торкнулись церковної освіти вищого рівня: на початку ХХ ст. продовжувало своє функціонування повітове духовне училище, відкрите в 1825 р. Станом на 1910 р. у ньому викладали арифметику, географію, природознавство, російську, давньогрецьку, церковнослов'янську мови та латину, каліграфію, креслення й церковній спів [1, с. 105].

Завдяки активній фінансово-матеріальній підтримці Маріупольської думи, було відкрито семикласне єпархіальне училище для дівчат з сімей священнослужителів [9, с. 198–199].

У культурній свідомості багатьох національностей Північного Приазов'я був наявний нерозривний зв'язок національної церкви з їх культурно-етнічною ідентичністю. Вони започатковували громадські об'єднання – товариства, переважно просвітительські й добродійні.

Такі товариства сприяли відкриттю нових навчальних закладів, фінансуванню освіти дітей і необхідному лікуванню найбідніших членів громади, а також організації народних читань, концертів, вистав тощо.

Висновки. Соціально-економічні зміни в регіоні на початку ХХ століття спричинили суттєві зміни в шкільництві, зокрема заміну старих форм освіти. Культурно-освітній потенціал населення зростає, що, своєю чергою, зумовило створення шкільної мережі.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. при початкових навчальних закладах у селах Маріупольського повіту почали створюватися особливі ремісничі класи й відділення, що готували фахівців за різноманітними спеціальностями.

У прагненні підвищити свій культурно-освітній рівень грецькі громади Маріупольщини наприкінці розглядуваного періоду підійшли до створення в системі освітніх закладів загальнодоступної школи середньої ланки.

Громадські товариства й мережа бібліотечних закладів були націлені на підвищення культурно-освітнього рівня.

Уже перші роки ХХ ст. суттєво вирізняються культурно-освітньою активністю, що характеризується вагомими досягненнями в розв'язанні проблем загальної початкової освіти й зародженням загальнодоступної середньої школи.

Отже, незважаючи на вкрай складні політичні, соціальні та етнокультурні процеси, що відбувалися в зазначений період, діяльність просвітительських товариств була спрямована на відкриття національних навчальних закладів і популяризацію ідей національно-культурного відродження засобами мистецтва.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у вивченні й відновленні історичної картини території Північного Приазов'я, а також в аналізі впливу багатонаціонального населення на розвиток освіти й культури в регіоні.

Список використаних джерел

1. Адрес-календарь «Весь Мариуполь и его уезд». – Мариуполь, 1910.
2. Араджони М. А. Греки Крыма и Приазовья : история изучения и историография этнической истории и культуры (80-е гг. XVIII в. – 90-е гг. XX в.) / М. А. Араджони. – Симферополь, 1999. – 132 с.
3. Бацак Н. І. Грецька спільнота Надазов'я: етнокультурні процеси (остання чверть ХVІІІ – початок ХХ століття) / Бацак Н. І. [Відповід. ред. член-кор. НАН України, д-р істор. наук О. П. Реєнт]. – К., 2010. – 270 с.
4. Державний архів Донецької області. Ф. 110. Оп. 1. Спр. 65. Арк. 22–29.
5. Державний архів Одеської області. Ф. 42. Оп. 35. Спр. 1305. Арк. 78–175.
6. Державний архів Одеської області. Ф. 42. Оп. 35. Спр. 1411. Арк. 34.
7. Доклады Мариупольской уездной земской управы по народному образованию, приняты Мариупольским уездным земским собранием 48-ой очередной сессии 1916 года. – Мариуполь, 1917.
8. Журнал засіданій Мариупольської городської думи за 1903 г. – Мариуполь, 1904.
9. Журнали очередных и чрезвычайных заседаний Мариупольской городской думы 1907 г. – Мариуполь, 1908.
10. Конєва Я. П. Исторична доля та народна творчість болгарської діаспори в Україні / Я. П. Конєва, Н. С. Шумада // Під одним небом: Фольклор етносів України. – К., 1996. – С. 26–44.
11. Курінна М. А. Традиційна культура та побут чехів Північного Приазов'я останньої чверті ХІХ ст. – ХХ ст. (на матеріалах с. Новгородківка Мелітопольського району Запорізької області): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук : спец. 07.00.05 «Етнологія» / М. А. Курінна; Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології. – К., 2009. – 20 с.
12. Отчет о временных педагогических курсах для учащихся народных школ Мариупольского уезда и города. – Мариуполь, 1910.
13. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР (конец ХІХ – начало ХХ вв.) / отв. ред. Э. Д. Днепров. – М. : Педагогика, 1991. – 445 с.
14. Памятная книжка Одесского ученого округа на 1913/1914 учебный год. – Ч. I, II. – Одесса, 1914.

References

1. Address-calendar 'All Mariupol and its county.' (1910). Mariupol. [in Russian]
2. Aradzjioni, M. A. (1999). *The Greeks of Crimea and Azov region: history of study and historiography of ethnic history and culture (80s of the XVIIIth century – 90s of the XXth century)*. Simferopol: Amena. [in Russian]
3. Baczak, N. I. (2010). *The Greek community of Azov region: ethnocultural processes (the last quarter of the XVIIIth century – the beginning of the XXth century)*. Kyiv: Referat. [in Ukrainian]
4. State Archives of Donetsk region. F. 110. Op. 1. Spr. 65. Ark. 22–29. [in Russian]
5. State Archives of Odessa region. F. 42. Op. 35. Spr. 1305. Ark. 78–175. [in Russian]
6. State Archives of Odessa region. F. 42. Op. 35. Spr. 1411. Ark. 34. [in Russian]
7. Reports of Mariupol County Zemstvo Board for Public Education adopted by Mariupol County Zemstvo Assembly of the 48th regular session in 1916. (1917). Mariupol. [in Russian]
8. Journal of Mariupol Town Council meetings in 1903. (1904). Mariupol. [in Russian]
9. Journals of regular and extraordinary meetings of Mariupol Town Council in 1907. (1908). Mariupol. [in Russian]
10. Konieva, Ya. P. (1996). *Historical destiny and folklore of the Bulgarian diaspora in Ukraine*. In: Under the same sky: Ethnic folklore of Ukraine. Kyiv : Naukova dumka. [in Ukrainian]
11. Kurinna, M. A. (2009). *Traditional culture and life of the Czechs of the North Azov region of the last quarter of the XIXth century – the XXth century (based on materials of village Novhorodkivka of Melitopol district of Zaporizhia region)*. Kyiv: Institute of Art Studies, Folklore and Ethnology. [in Ukrainian]
12. Report on temporary pedagogical courses for pupils of public schools in Mariupol county and town. (1910). Mariupol. [in Russian]
13. Essays on the history of the school and the pedagogical thought of the peoples of the USSR. The end of the XIXth century – the beginning of the XXth century. (1991). Moscow. [in Russian]
14. Memorial book of Odessa academic district for 1913/1914 academic year. (1914). Odessa. [in Russian]

15. Пачев С. І. Приазовські болгари: проблема збереження культурної спадщини / С. І. Пачев // Зб. наук. праць V Всеукр. наук.-практ. конф. (2-3 жовтня 2003 р., Запоріжжя). – Запоріжжя, 2003. – 71 с.
16. Сборник постановлений Мариупольского земства по народному образованию с 1878 по 1894 г. – Ч. II. – Мариуполь, 1894.
17. Циркуляр по управлению Одесским учебным округом. – 1915. – № 4.
15. Pachev, S. I. (2003). *The Bulgarians of Azov region: the problem of preservation of cultural heritage: scientific research journal*. In: Proceedings of the National Scientific Conference (2-3 October 2003). Zaporizhzhya. [in Ukrainian]
16. Digest of Mariupol Zemstvo resolutions on public education from 1878 till 1894. (1894). Mariupol. [in Russian]
17. Circular on the management of Odessa academic district (1915). 4. [in Russian]

Рецензент: Москальова Л.Ю. – д.пед.н., професор

Відомості про автора:

Красюкова Марина Миколаївна
m.m.krasyukova@karazin.ua
Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна
пл. Свободи, 4, м. Харків,
Харківська обл., 61022, Україна

doi: <http://dx.doi.org/10.7905/nvmdpu.v0i18.1918>

*Матеріал надійшов до редакції 04. 05. 2017 р.
Прийнято до друку 02. 06. 2017 р.*

Information about the author:

Krasiukova Maryna Mykolaivna
m.m.krasyukova@karazin.ua
V. N. Karazin Kharkiv
National University
4 Svobody Square, Kharkiv,
Kharkiv region, 61022, Ukraine

doi: <http://dx.doi.org/10.7905/nvmdpu.v0i18.1918>

*Received at the editorial office 04. 05. 2017.
Accepted for publishing 02. 06. 2017*